

УДК 930(438)(092)»19»:94(477)»159»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/80-1-3>

Марко КАНТОР,
orcid.org/0009-0008-2412-5795
аспірант кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) *m.kantor@mios.com.ua*

ОБРАЗ КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ КІНЦЯ XVI СТ. У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ ВЛАДИСЛАВА ТОМКЄВИЧА

У статті аналізуються погляди Владислава Томкевича, як одного із провідних польських дослідників історії козацтва, на події козацьких повстань кінця XVI ст. Вивчення його наукової спадщини має вагомe значення як для поглиблення знань щодо багатьох подій минулого, які докладно досліджував науковець, так і задля зрозуміння специфіки відображення історії українського народу та польсько-українських відносин у історичній свідомості поляків відображеній у працях істориків. Таким чином мета даного дослідження полягає у вивченні образів козацьких повстань у творчості В. Томкевича та встановлення специфіки їх формувань. Дослідження історії перших козацьких повстань, що вибухали під проводом К. Косинського та С. Наливайка, посідали вагомe місце у науковому доробку польського історика В. Томкевича. Вчений багато уваги присвячував розгляду як внутрішньо-політичних так і зовнішніх факторів впливу, що призвели до піднесення таких масштабних збройних козацьких виступів. Як і у багатьох інших польських дослідників, що працювали в давніші часи, він намагався прослідкувати й роль «іноземних інтриг» у підбурюванні козаків до повстання. Також він не віднаходив жодних ідейних основ у козацькому русі кінця XVI ст. й бачив у них лише особисті мотиви й розглядав як наслідки неконтрольованої войовничості козаків, яка не знайшла собі виходу за межами Речі Посполитої. Це у значній мірі було продовженням традиційних візій польської історіографії XIX та першої половини XX ст. на козацькі повстання. Однак історик вдавався до виваженого підходу у вивченні фактів розгортання бойових дій й намагався чітко простежити реальний перебіг кампанії. Завдяки цьому В. Томкевичу вдалося докладно реконструювати події бойових дій козацької та польської сторін, виділити у них стратегічні та тактичні заходи. Таким чином у дослідженні В. Томкевичем історії повстань Косинського та Наливайка простежується поступовий перехід від традиційних, побудованих на антикозацьких стереотипах й неоромантичних віяннях, її образів, до виваженого більш об'єктивного зображення польсько-козацьких протистоянь.

Ключові слова: польська історіографія, В. Томкевич, козацькі повстання, повстання К. Косинського, повстання С. Наливайка.

Marko KANTOR,
orcid.org/0009-0008-2412-5795
Postgraduate student at the Department of Ukraine's History and Law
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) *m.kantor@mios.com.ua*

THE IMAGE OF THE COSSACK REBELLION INSURRECTION OF THE END OF THE 16TH CENTURY IN THE SCIENTIFIC CREATIVITY OF WLADISLAW TOMKIEWICZ

The article analyzes the views of Władysław Tomkiewicz, as one of the leading Polish researchers of Cossack history, on the events of the Cossack insurrections of the end of the 16th century. The study of his scientific heritage is of great importance both for deepening knowledge about many events of the past, which the scientist studied in detail, and for understanding the specifics of the reflection of the history of the Ukrainian people and Polish-Ukrainian relations in the historical consciousness of Poles reflected in the works of historians. Thus, the purpose of this study is to study the images of Cossack insurrection in the works of W. Tomkiewicz and establish the specifics of their formations. The study of the history of the first Cossack insurrection, which erupted under the leadership of K. Kosynskyi and S. Nalywaiko, occupied an important place in the scientific work of the Polish historian W. Tomkiewicz. The scientist devoted a lot of attention to the consideration of both internal political and external factors of influence that led to the elevation of such large-scale armed Cossack performances. Like many other Polish researchers who worked in ancient times, he also tried to trace the role of "foreign intrigues" in inciting the Cossacks to revolt. Also, he did not find any ideological foundations in the Cossack movement of the end of the 16th century. and saw in them only personal motives and regarded them as the consequences of the uncontrolled militancy of the Cossacks, which did not find a way out outside the Commonwealth of Nations. To a large extent, this was a continuation of the traditional visions of Polish historiography of the 19th and

the first half of the 20th centuries. on Cossack insurrection. However, the historian resorted to a balanced approach in studying the facts of the deployment of hostilities and tried to clearly trace the real course of the campaign. Thanks to this, W. Tomkiewicz managed to reconstruct in detail the events of the hostilities of the Cossack and Polish sides, to highlight their strategic and tactical measures. Thus, in W. Tomkiewicz's study of the history of the Kosynskyi and Nalywaiko insurrections, a gradual transition from traditional, built on anti-Cossack stereotypes and neo-romantic tendencies, to its images, to a balanced, more objective depiction of Polish-Cossack confrontations can be traced.

Key words: Polish historiography, W. Tomkiewicz, Cossack insurrections, insurrection of K. Kosynskyi, insurrection of S. Nalywaiko.

Постановка проблеми. Найбільш яскравими сторінками в історії України є ті, що представляють національно-визвольну боротьбу її народу. Початки таких змагань як за незалежність, так і за різноманітні його релігійні та соціальні права сягають козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. Саме тоді українці постають як самостійна організована сила, що здатна уже із зброєю у руках відстоювати власні інтереси у різних сферах суспільного буття й заявляли про себе не лише у внутрішньому житті багатонаціональної Речі Посполитої, але й на міжнародній арені. Перші такі збройні виступи, у яких лише викристалізувався потенціал козацтва, як виразника національних інтересів українців, відбулися в кінці XVI ст. під проводом Кшиштофа Косинського та Северина Наливайка. Дані повстання уже після їх закінчення почали обростати легендами у народній свідомості, а у баченні їх суперників набували форм стереотипного сприйняття ворогів. У наступні ж століття українські історика часто міфологізували та героїзували боротьбу повстанців, тоді як польські – нерідко намагались зобразити їх як руйнівників держави та суспільного ладу із цілим комплексом негативних заідеологізованих оціночних суджень. Тому вивчення польської історіографії козацьких повстань є вкрай важливим для проведення різностороннього аналізу образу українців у свідомості поляків, що і сьогодні часто подиктований історичними картинами та сприйняттям складних сторінок спільного минулого. Саме із козаками, що боролись проти влади та вищих суспільних верств Речі Посполитої у польській історичній свідомості пов'язаний перший образ українця як ворога, який уже в другій половині XX ст. почав конкурувати із міфологізованим образом «бандерівця».

Одним із найбільш плідних польських істориків, що займалися історією українського козацтва був Владислав Томкевич, який поруч із певним впливом на свою творчість польської історіографічної традиції, зробив великий науковий внесок у козакознавчі студії. Серед його наукових зацікавлень була й історія козацьких повстань кінця XVI ст. Вивчення його наукової спадщини має вагомe значення як для поглиблення знань щодо багатьох подій

минулого, які докладно досліджував науковець, так і задля зрозуміння специфіки відображення історії українського народу та польсько-українських відносин у історичній свідомості поляків відображений у працях істориків. Таким чином **мета даного дослідження** полягає у вивченні образів козацьких повстань у творчості В. Томкевича та встановлення специфіки їх формувань.

Аналіз останніх досліджень. На жаль до сьогодні ні в польській, ні в українській науці не існує більшого дослідження присвяченого історичним студіям В. Томкевича та його життєвого шляху. Також немає окремих праць у яких би спеціально вивчались погляди науковця на козацькі повстання кінця XVI ст. Серед єдиних можна назвати короткі розвідки. М. Карповіча (Karpowicz, 1987) чи М. Козловського (Kozłowski, 2014), а також стаття З. Ромека в «Словнику польських істориків» (Romek, 1994). Однак відображення різних подій історії українського козацтва у його творах показали у своїх ширших дослідженнях польської історіографії козащини Л. Пйонтковський (Piątkowski, 1996), Т. Гриневич (Гриневич, 2012), О. Руда (Руда, 2008). Втім, у даних публікаціях спеціально не досліджувалось наукову творчість В. Томкевича й розглядалось її у широкому контексті розвитку поглядів польської історичної науки на ряд вибраних історичних подій та більших процесів. Таким чином дана стаття покликана заповнити цей пробіл в історіографічних дослідженнях.

Виклад матеріалу. Владислав Томкевич (1899–1982) народився в околицях Ковна на теренах сучасної Литви, що тоді перебувала у складі Російської імперії. Майбутній вчений навчався на історичному факультеті Варшавського університету, де розпочав свої наукові дослідження під керівництвом відомого дослідника ягеллонської доби Оскара Галецького. Також він вивчав мистецтвознавство та перебував на наукових стажуваннях у Парижі та Римі. З 1932 р. викладав у Варшавському університеті (Romek, 1994). Саме у 1930-х рр. вийшли у світ його основні дослідження з історії українського козацтва, що до сьогодні становлять чи не найбільший вклад у польські козакознавчі студії. У часи німецької окупації у II Світовій війні приймав участь у підпільному

національно-визвольному русі. Після закінчення війни та встановлення у Польщі комуністичного режиму історик поступово змушений був відмовитись від продовження досліджень історії козацтва, яка у нових умовах вважалася не «політкоректною» тематикою, що була у протиріччі з візіям на минуле пропагованими радянськими окупантами. Тому В. Томкевич в основному зосередився на мистецтвознавстві й у 1952 р. перейшов із Історичного факультету до Інституту історії мистецтва Варшавського університету, а його праці проходили через цензуру. Серед основних його праць варто назвати біографічне дослідження «Єрмія Вишневецький», історико-політичну «Україна між Сходом та Заходом», «Єжи Оссолінський» та звичайно ж «Українська козаччина».

У міжвоєнний період, коли В. Томкевич провадив свої козакознавчі дослідження, відбувся перехід від неоромантичних візій минулого до різноманітних новітніх наукових підходів. Однак польські дослідники нерідко перебували під впливом ідей вироблених в XIX та на початку XX ст., коли у бездержавний період у польській історичній свідомості домінували картини минулого, що створювалися «для зміцнення сердець» народу, який перебував під іноземним пануванням й потребував героїчних прикладів минулого, які б сприяли плеканню національної свідомості та патріотизму. Такими були героїчні, але далекі від об'єктивності, образи польсько-козацьких війн Хмельниччини змальовані у романі Г. Сінкевича «Вогнем та мечем». Натомість в історіографії популярними були історичні нариси Людвіка Кубалі, які описували події середини XVII ст. й були для поляків своєрідним описом прологу тривалого процесу падіння могутньої І Речі Посполитої. Козакознавчу проблематику ще з кінця XIX ст. пропагував Францішек Равіта-Гавронський який втім, через свою українофобську позицію, поширював саме негативний образ козаків, а через це формував образ українців як віковичних ворогів Польщі та цивілізації. Ці образи формували сприйняття козацтва та українського народу у свідомості поляків у XIX та першій половині XX ст. й, часто лише підсвідомо, ставали основою на якій вибудовувались історіографічні конструкції історії козацтва у працях науковців. Серед таких істориків був і В. Томкевич, який проводив ґрунтовні наукові дослідження, але у його творчості все ж проявлялися елементи давніших образів, що перебували під впливом історичних міфів та політичних упереджень.

Для В. Томкевича повстання К. Косинського та С. Наливайка закономірно були першими поль-

сько-українськими конфліктами під час їх співжиття у межах спільної Речі Посполитої. Тому вивчення їх історії, а також причин та обставин вибуху було важливим для реконструкції цілісного образу козацьких війн та їх еволюції. Так В. Томкевич звертав увагу на взаємозв'язок козацьких походів на терени Османської імперії із вибухом перших козацьких повстань. Вчений вважав, що у другій половині XVI ст. дедалі посилювались козацькі напади на татарські володіння та турецькі причорноморські міста. Особливо такі їх дії активізувались після смерті короля Стефана Баторія, що за свого правління намагався взяти козаків під контроль влади та організувати їх життя. Однак із смертю монарха у Речі Посполитій запанували внутрішні безпорядки, які посприяли й пробудженню козацької «сваволі» (Tomkiewicz, 1939: 20). Обмежений характер носила спроба їх використання Оришевським та Замоїським у боротьбі проти ерцгерцога Максиміліана в 1588 р. й більшість запорожців продовжила свої руйнівні походи на турецькі береги Чорного моря. Ці напади, як вважав дослідник, призвели до великих татарських набігів на Річ Посполиту. Загроза великої війни проти Порти змусила польський сейм прийняти рішення про вербування на королівську службу 20 тис. козаків. Однак, уже з початком заспокоєння цієї зовнішньополітичної кризи сейм вирішив «серйозно задуматись над її уникненням в майбутньому». Заради цього, згідно означень історика, влада прийняла постанови, щодо «правового унормування становища козаків, що були винуватцями роздраження Туреччини» (Tomkiewicz, 1939: 21). Таким чином усі плановані утиски козацтва історик подавав як справедливі заходи по приборканню войовничої стихії й використання її на службі держави і ніяк не карні заходи, що передбачали розправу над непокірними такої політиці.

В. Томкевич подав розгорнуту характеристику сеймової конституції 1590 р. «Порядок із сторони низовиків та України». Розглядаючи її, як знаряддя задля «унормування становища козацтва» у Речі Посполитій, вчений вбачав у документі дві частини. Перша із них стосувалася реєстрових козаків й передбачала їх перетворення у регулярне військо. Його командирами, сотниками, мали бути представники шляхетського стану. При цьому історик зазначав, що козаки вважали цей пункт порушенням їх прав й вважали його «кривдою». Також верховне командування над ним мали здійснювати коронні гетьмани. Їх обов'язки передбачали «чувати над тим, щоб реєстрові козаки стали справжнім військом, що боронило б Укра-

їну, а не грабіжницьким натовпом» (Tomkiewicz, 1939: 21). Реєстр мав складатися із 2 тис. піхоти та 1 тис. кінних воїнів. У складі війська заборонялося перебувати дезертирам із коронної армії та різноманітного роду злочинцям та особам, що мали проблеми із законом.

Іншою частиною документу, яку виділяв В. Томкевич, були пункти, що стосувалися запорізьких козаків. У них старостам прикордонних українських територій наказувалось нікого не допускати на Запоріжжя, не дозволяти вести торгівлю зброєю та боєприпасами, страчувати усіх, хто б повертався із самовільних військових походів. Також передбачалась і заборона шляхті приймати участь у козацьких походах («ходити в поле»). У даному контексті науковець зробив спостереження, що ці застереження сеймової конституції прямо вказують на вагому роль шляхти у житті тогочасного козацтва, що становила відчутну частку у його спільноті. Усі заборонні постулати «Порядку...» історик розглядав як такі, що мали на меті «запобігти сваволі низовиків» (Tomkiewicz, 1939: 21).

У загальних оцінках сеймової конституції 1590 р. В. Томкевич вважав її лише «паперовою постановою, яку не було кому виконувати». Вчений стверджував, що усі тогочасні рішення влади лише спричинились до поглиблення конфлікту й призвели до першого козацького повстання на чолі із К. Косинським. Такі свої висновки він ґрунтував на позиції, згідно із якою у повстаннях козаків вбачав форму боротьби між різними типами колонізації степових українських просторів та самих різних форм землеволодіння – колонізації, яку вела велика шляхта, що запроваджувала латифундіальне землеволодіння, та освоєння теренів козаками й вільними селянами на принципах фермерського землекористування. Історик вказував, що влада Речі Посполитої бажала заспокоїти козацтво й відвернути його від закордонних походів шляхом їх перетворення в осіле населення. Це здійснювалось через надавання їм земель. Таким чином планувалося залучити їх до колонізації, а отже й до організованої оборони, степового прикордоння. Однак у цей же час король та уряд роздавав великі володіння можновладцям-магнатам, які також мали заселяти пустуючі землі колоністами. Це усе, на думку В. Томкевича, призводило до конфлікту між козаками та «українними королев'ятами» (Tomkiewicz, 1939: 22). Саме його, поруч із заборонаю здійснювати морські походи, науковець бачив причиною перших козацьких повстань. У цьому ж ключі він й розглядав виступ на чолі із К. Косинським, як боротьбу за маєтки.

У своїх спостереженнях над причинами першого козацького повстання В. Томкевич схилився до характеристики його як «тільки приватної війни» й вважав, що до неї призвів «майновий конфлікт, який розгорівся між київським воєводою Костянтином Острозьким та авантюрним волинським шляхтичем Кшиштофом Косинським» (Tomkiewicz, 1939: 22). Історик вважав, що такі обставини з'явилися через непослідовну політику правлячих кіл Речі Посполитої, які в кінці XVI ст. надавали землі двом *de facto* полярним одні до одного силам, що прагнули колонізувати незаселені землі Подніпров'я – великим магнатам та козакам. Така їх конкуренція за землеволодіння неминуче мусіла призвести до спроб її збройного розв'язання. Першим відомим прикладом цих зіткнень, що переросли у справжню «війну», і стало козацьке повстання на чолі з К. Косинським.

У своїй праці «Українська козащина» В. Томкевич подав характеристику бойових дій під час повстання 1591–1593 рр. Вчений вказував, що К. Косинський, посварившись із князем К. Острозьким, вирушив на Запоріжжя. Там він уже мав давні зв'язки із Низовим військом, адже, як вважав історик, неодноразово займався «козакуванням». На Січі йому вдалось зібрати кілька тисяч добровольців, закликаючи їх «шукати козацького хліба» в маєтках князів Острозьких. Із цими силами козацький ватажок вирушив плюндрувати та грабувати шляхетські двори на Волині та Наддніпрянській Україні. При цьому дослідник зазначав, що жертвами повстанців стали не лише маєтності Острозьких, але й іншої шляхти, що мешкала на цих теренах. Однак організувати регулярні війська для протидії повстанню Річ Посполита у цей час немала змоги, тому з цією метою було скликано посполите рушення шляхти з українських воєводств. Концентрація цих сил поставила повстанські війська, що поступалися їм силами, під загрозу можливої поразки, й заставила К. Косинського покинути Волинь, щоб повернутися на терени Запоріжжя. Однак по дорозі війська К.В. Острозького нанесли удар по козаках й завдали їм поразки. Сам результат бою В. Томкевич називав «наче б перемогою» й зазначав, що головним її елементом було не знищення ворога, а отримання Острозьким від Косинського перепросин, а від козаків – обітниця усунути свого ватажка із командування. У підсумку навіть ці словесні запевнення не були повстанцями дотримані й уже в наступному році вони розпочали нові військові походи на чолі з К. Косинським. Однак тепер їх ціллю був уже черкаський староста князь Олександр Вишневецький. Фінал цієї військової

кампанії науковець коротко визначив, як поразку козаків у боях та загибель Косинського в «якійсь авантюрі» (Tomkiewicz, 1939: 22). Втім, як наголошував дослідник, остаточно покласти край цьому повстанню вдалось лише королівській комісії, яка провела виплату реєстровим козакам, що відігравали вагомий роль у цьому військовому виступі, заборгованих їм оплат.

Важливим для В. Томкевича було дослідження починань повстанців у суспільно-політичній сфері. Вчений наголошував, що К. Косинський «брався до чогось більшого» – тобто «впорядкування України по козацькому зразку». Серед таких наріжних заходів очільника повстання він робив акценти на «запровадженні присуду тобто козацького судівництва» (Tomkiewicz, 1939: 23). Також він вказував на приведення до присяги на вірність та послух Війську Запорізькому усього населення на зайнятих повстанцями територіях, від селян та міщан, й до шляхти. Усе це історик оцінював як замах на державний устрій Речі Посполитої. Варто відзначити, що на проблеми існування суспільно-політичних програм серед очільників перших козацьких повстань звертали увагу й польські дослідники у сфері політології, зокрема Леон Василевський (Wasilewski, 1934: 14). Також слід відзначити, що Л. Василевський працював над цими проблемами у той самий час, що і В. Томкевич час та належав до того ж політичного середовища – близького до правлячого у Польщі з 1926 р. табору Ю. Пілсудського.

В. Томкевич в загальних оцінках повстання 1591–1593 рр. вживав для його означення поняття «бунту» й характеризував його як «приватну війну», що в своїй основі мала індивідуальні порахунки й боротьбу за володіння маєтками. Вчений все ж наголошував, що виступ «носив у собі задатки небезпеки й став грізним застереженням» (Tomkiewicz, 1939: 23). В усіх заходах К. Косинського по приведенню населення зайнятих повстанцями теренів до присяги Війську Запорізькому та запровадженню там козацького устрою він вбачав загрозу для ладу Речі Посполитої та самого її існування. Історик вказував, що влада правильно зрозуміла ці починання й оголосила Косинського та усіх, «хто б свавільно гуртувався» ворогами держави та зрадниками. Водночас іншим урядовим рішенням заборонялось козакам мати власних гетьманів й підпорядковувалось їх владі коронних гетьманів. Однак, як вважав дослідник, усі ці рішення не мали жодної реальної сили й залишились нездійсненими. Тут варто відзначити, що означення виступу К. Косинського як «бунту» було доволі популярне серед польських

істориків. Зокрема його використовував Ф. Равіта-Гавронський (Rawita-Gawroński, 1923: 52).

Багато уваги В. Томкевич присвятив і вивченню історії козацького повстання на чолі із С. Наливайком. Так досліджуючи його причину він віднаходив її у «деморалізуючій» дії іноземних держав. Історик вважав, що розголос про морські походи козаків досягнув далеких закутків Європи й австрійський імператор Рудольф II вирішив використати їх і у своїй війні проти турків. Одночасно із вербунковою місією Лясоти, вирішив найняти запорожців й папа Клеменс VIII. Однак Польща, побоюючись що такі заходи іноземної дипломатії можуть стягнути на неї новий турецький наступ, всіяко намагалася їм перешкодити. Усі ці заходи польської влади були недієві й козаки виступили на війну під імперськими стягами. Втім, як зазначав дослідник, вони швидко повернулись, бо «імператорські офіцери переконались, що козацька допомога викликає більше клопотів ніж користі» (Tomkiewicz, 1939: 23). Таким чином, як вважав науковець, іноземні сили сприяли зросту чисельності козаків та їх «свавільних» військових дій, що несли загрозу Речі Посполитій. Однак більш за все до опору Речі Посполитої козаків підштовхувала «гординя», яка з'явилася у них після служби у імператорських військах. Слід наголосити, що на тезі про іноземне втручання, як причину повстання, вказував ще один із перших дослідників виступу С. Наливайка Ю. Шуйський (Szujski, 1889: 233). Пізніше дану тезу особливо активно розвивали представники варшавської історичної школи, що намагались пояснити ледь чи не всі проблеми польського народу ворожими проти нього іноземними інтригами. Також уже в міжвоєнний період ці ідеї підтримували історики, що симпатизували політичному табору націонал-демократів, такі як В. Собеський (Sobieski, 1938: 116) чи В. Конопчинський (Konopczyński, 1936: 193).

В. Томкевич вважав, що зростання козацької гордині, яке було спричинене австрійською політикою, «висунуло на історичний небокрай деякого Семена Наливайка». Його дослідник вважав слугою князів Острозьких, який за їх наказом приймав участь у боротьбі проти повстанців К. Косинського. Уже після цього він вступив у лави козацтва, яке воювало у складі імператорської армії й «далося в знаки турецьким містам» (Tomkiewicz, 1939: 24).

У баченні В. Томкевича повстання відразу на самому своєму початку оформилось у вигляді дій кількох окремих груп. Вчений вважав, що такими значними військовими підрозділами були

загони на чолі з Наливайком, які діяли на Волині, Лободи, що мав під своїми наказами здебільшого запорожців, на Київщині та повстанців під керівництвом Шаули, який розпочав оперувати на білоруських теренах Литви. Причину такого розділення він вбачав у значній кількості повстанців, які у випадку об'єднання не могли б утримувати таку велику кількість війська за рахунок місцевих ресурсів земель, на яких вони б знаходились (Tomkiewicz, 1939: 24). Саме це, на думку історика, зумовило далекий засяг походів козацьких армій, що таким чином шукали собі провізії та здобичі на все нових землях.

В. Томкевич описав військову кампанію С. Жолкевського проти повстанців. Історик зазначав, що польний гетьман отримав наказ виступити на придушення повстання у лютому 1596 р. Після невдачі вступних мирних переговорів, польський полководець вирушив на чолі кватерних військ на Волинь, де об'єднався із загонами, які прислали йому на підмогу українські магнати (Tomkiewicz, 1939: 24). На звістку про такі дії коронних сил Наливайко відступив на схід, щоб об'єднатись із Лободою. Також це змусило і Шаулу покинути Білорусь та рушити на з'єднання із рештою повстанських військ у район Києва. Жолкевський вирішив не допустити до такої концентрації повстанців й розбити їх поодиночі. З цією метою він розпочав переслідування військ Наливайка, яке завершилось невдачею. Гетьману вдалось завдати поразки лише тиловим сторожам козаків, натомість основні сили, маневруючи, щоб не вступити у великий бій, змогли досягнути відкритих степових просторів, де темп їх руху ще зріс. Лише звістка про наближення загонів Шаули підштовхнула Наливайка виступити йому на зустріч. Після цього об'єднане військо обрало Шаулу своїм гетьманом. Новий козацький очільник вирішив виступити проти польської армії. Історик вважав, що повстанців до думки про їх перевагу над коронними силами схиляло уявлення про потугу козацького оборонного табору, який вони заклали біля Білої Церкви. У цей же час решта повстанців на чолі із Лободою продовжувала рухатись окремо й знаходилась уже на Лівобережжі, що підштовхнуло Шаулу та Наливайка до рішення не очікувати на об'єднання із ним. Битва, що відбулася між козаками та Жолкевським 3 квітня 1596 р., принесла останньому перемогу, однак, як стверджував науковець, «наступаюча вечірня темрява не дозволила йому нанести супернику вирішальної поразки» (Tomkiewicz, 1939: 29). У цих боях козацький очільник Шаула зазнав важкого поранення, що призвело до вибору гетьманом Наливайка. Йому в нічній темряві вдалось переправитись через Дніпро й знищити за собою усі

човни та плоти, якими б могли скористатись його переслідувачі. Однак уже на Лівобережжі козаки на раді вирішили передати гетьманську булаву Лободі. Новий козацький очільник сконцентрував головні свої сили в Переяславі, виділивши окремі підрозділи для охорони дніпровських берегів, щоб забезпечитись від можливих спроб коронних військ переправитись через річку. Такі дії справді затримали на певний час Жолкевського, якому однак допомогли жителі Києва, що побоювались нападу козаків. Вони надали короному війську човни, що дозволило йому в перших числах травня здійснити переправу. Козацькі загони, що охороняли переправу, як стверджував В. Томкевич, полякам вдалось відігнати гарматним вогнем. Уже на Лівобережжі польний гетьман зміг зміцнити свої сили прибулою із Литви підмогою.

Варто згадати, що перебіг військової кампанії докладно висвітлювали у своїх працях дослідники біографії гетьмана С. Жолкевського, а зокрема А. Прохаска (Prochaska, 1927) та А. Слівінський (Sliwinski, 1920). Ці історики докладно розглядали події із позиції польського полководця, аналізували його військові рішення, надаючи кампанії проти повстанців значної ваги, адже вона була першим досвідом Жолкевського у самостійному командуванні такою значною військовою операцією.

В. Томкевич стверджував, що звістка про переправу польських військ через Дніпро викликала серед повстанців паніку. На раді, як він вважав, козаки висували пропозиції піддатися Московському цареві й вимагати за це від нього допомоги донських козаків. Інші повстанці пропонували звернутися по допомогу до «своїх смертельних ворогів – татар». У наслідок цього історик сформував висновок, що «уже тоді, за пів століття перед Хмельницьким, ще ледь зорганізоване козацтво намагалося шукати чужої допомоги проти власної держави» (Tomkiewicz, 1939: 26). Втім, остаточно ними було прийнято рішення просити допомоги із Січі, а самим усім своїм військом відступати у степи. У даному випадку історик слідував за усталеним в польській історіографії ще з XIX ст. трендом пошуку в козацьких повстаннях «традиції зрадництва».

В. Томкевич висвітлює події польсько-козацьких боїв на р. Солониці. Вчений вказував, що коронні війська наздогнали повстанців за милю від Лубен й змусили їх закласти оборонний табір. Укріплені позиції повстанців, за описом історика, склалися із 9 рядів возів, які обороняли 6 тис. «здатних до війни людей, не рахуючи поранених та жінок, що також там опинились», із 24 гарматами, які вони отримали від австрійського імператора чи забрали із здобутих міст. Також дослідник у своїй праці «Українська козаччина» подав докладний опис козацької тактики боротьби із використан-

ням оборонного табору із возів та особливостей його спорудження (Tomkiewicz, 1939: 26). С. Жолкевський оточив повстанський табір й, розуміючи, що ударами кавалерії немає шансів його здобути, розпочав регулярну блокаду. Таким чином, як вважав науковець, польний гетьман планував довести повстанців до «деморалізації» через нестачу води та паші для коней, адже для самих-себе запасів їжі козаки «нагромадили під достатком». Початок падіння коней викликав серед обложених заворушення. Також, як стверджував дослідник, розпочались суперечки між Наливайком та Лободою за командування. Це все призвело до скликання козацької ради, яка вибрала очільником «якогось Прендського» (Tomkiewicz, 1939: 27). Загроза генерального штурму, до якого готувалося коронне військо, застала козаків прийняти рішення про капітуляцію. Повстанці прийняли усі вимоги С. Жолкевського – видали С. Наливайка та кілька інших очільників, склали хоругви та інші, отримані від австрійського імператора, клейноди, козаки були роззброєні і їм було наказано розійтися. У даному випадку В. Томкевич замовчав факти, що показували б темну сторону польських війська та прославленого у польській історичній традиції гетьмана С. Жолкевського, а саме напад коронних військ на повстанців, що уже погодилися здатись та роззброїлись, й мав результатом кривавий погром усіх присутніх у таборі, включно із жінками та дітьми. Натомість у його зображенні повстання завершилось лише роззброєнням козаків, розпуском їх війська та арештом очільників, при цьому не згадувалась і про їх пізнішу страту у Варшаві.

В. Томкевич у своєму аналізі діяльності повстанців не бачив у них жодних ідейних цілей. Вчений стверджував, що повстанці навіть не висували жодних гасел, щоб поширювати повстання серед населення, закликаючи його вступати у свої шереги. Однак, на думку історика, увесь цей рух був «виразом відчуття козацької солідарності», що підтримувало одні-одних у військових починаннях (Tomkiewicz, 1939: 24). Головною ціллю, яку ставили перед собою тоді козаки було, на його думку, лише «шукання козацького хліба в формі руйнування людського майна та вбивства шляхти». Такі свої висновки він робив на основі свідчень гетьмана С. Жолкевського, який стверджував, що козаки мають намір винищити усю шляхту й завдати удару по столиці – Кракову. Таким чином В. Томкевич продовжував оціночну лінію більшості своїх попередників, що намагались зображувати козацтво як руйнівну силу, породжену варварськими азіатськими впливами. Поруч із цим увесь український народ, який у їх баченні втілювався у образі козаків, зображувалось степовими варварами, спраглими крові воро-

гами усієї цивілізації. Тут теж слід відзначити, що В. Томкевич оминув своєю увагою фактів першого використання повстанцями гасел захисту православної віри у час підготовки та проведення Берестейського церковного собору.

Багато дослідників, що у цій чи іншій мірі схилялись до антикозацьких позицій, використовували в підсумкових оцінках результатів повстання 1594–1596 рр. ідіоматичний вираз вжитий польним гетьманом С. Жолкевським, що «гадина є тільки придушена». Його, поруч із іншими давнішими дослідниками історії повстання такими як Т. Корзон (Korzon, 1923: 60) та Ф. Равіта-Гавронський, використовував В. Томкевич (Tomkiewicz, 1939: 28). При цьому історик вказував, що такі характеристики були використані польським полководцем через його знання «козацької природи», яка не схильна до покори та виконання обіцянок й самі козаки лише очікуватимуть нагоди знову взятися за грабунок та кровопролиття. Він зазначав, що у час повстання Наливайка сформувалася козацька «сваволя», що ставила собі за ціль боротьбу проти суспільно-політичних порядків Речі Посполитої та проти самих принципів державного ладу як такого.

Висновки. Таким чином дослідження історії перших козацьких повстань, що вибухали під проводом К. Косинського та С. Наливайка, посідали вагоме місце у науковому доробку польського історика В. Томкевича. Вчений багато уваги присвячував розгляду як внутрішньополітичних так і зовнішніх факторів впливу, що призвели до піднесення таких масштабних збройних козацьких виступів. Як і у багатьох інших польських дослідників, що працювали в давніші часи, він намагався прослідкувати й роль «іноземних інтриг» у підбурюванні козаків до повстання. Також він не віднаходив жодних ідейних основ у козацькому русі кінця XVI ст. й бачив у них лише особисті мотиви й розглядав як наслідки неконтрольованої войовничості козаків, яка не знайшла собі виходу за межами Речі Посполитої. Це у значній мірі було продовженням традиційних візій польської історіографії XIX та першої половини XX ст. на козацькі повстання. Однак історик вдавався до виваженого підходу у вивченні фактів розгортання бойових дій й намагався чітко простежити реальний перебіг кампанії. Завдяки цьому В. Томкевичу вдалося докладно реконструювати події бойових дій козацької та польської сторін, виділити у них стратегічні та тактичні заходи. Таким чином у дослідженні В. Томкевичем історії повстань Косинського та Наливайка простежується поступовий перехід від традиційних, побудованих на антикозацьких стереотипах й неоромантичних віяннях, її образів, до виваженого більш об'єктивного зображення польсько-козацьких протистоянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гриневич Т. Українське козацтво в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Хроніка 2000. вип. 3 (93). Україна-Польща: діалог у продовж тисячоліть*. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв. 2012. С. 315–328.
2. Руда О. *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 418 с.
3. Karpowicz M. Władysław Tomkiewicz 4 IX 1899 – 5 VIII 1982. *Rocznik Warszawski*. 1987. S. 267–269.
4. Konopczyński W. *Dzieje Polski Nowożytnej*. T. I. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. 438 s.
5. Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. T. 2. *Epoka przedrozbiorowa*. Kraków: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich. 1923. 522 s.
6. Kozłowski, M. Oskar Halecki i jego uczniowie. Wzajemne relacje po latach. *Oskar Halecki i jego wizja Europy*. Warszawa: IPN. 2014. S. 24–77.
7. Lewicki A. *Zarys Historji Polski*. Kraków: Nakładem Gebethnera i spółki. 1884. 324 s.
8. Mądziak M. Kozackie wojny w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. *Kozackie війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Львів; Люблін. 1996. S. 213–224.
9. Piątkowski L. Wojny polsko-kozackie XVII w. w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939). *Kozackie війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Львів; Люблін. 1996. S. 225–245.
10. Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, 1927. 419 s.
11. Rawita-Gawroński, F. *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa. 1923. 238 s.
12. Romek Z. Tomkiewicz Władysław. *Słownik historyków polskich*. Warszawa. 1994. s. 528.
13. Sobieski W. *Dzieje Polski*. T. 1. Do roku 1696. Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1938. 262 s.
14. Szujski J. *Historji Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa. 1889. 440 s.
15. Śliwiński, A. Hetman Żółkiewski. Warszawa: M. Arcta, 1920. 264 s.
16. Tomkiewicz W. *Kozaczyzna ukrainna*. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych. 1939. 98 s.
17. Wasilewski L. Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa: Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, 1934. 146 s.

REFERENCES

1. Hrynevych, T. (2012). Ukrainian Cossacks in the discussions of Polish historians of the interwar period. [Ukrainian Cossacks in the discussions of Polish historians of the interwar period]. *Khronika 2000. Issue 3 (93). Ukraina-Polshcha: dialoh u prodovzh tysyacholit*. Kyiv: Fond spryannya rozvytku mystetstv. 315–328. [in Ukrainian]
2. Ruda, O. (2008). *Ukrayinske kozatstvo v interpretatsiyi polskykh istorykiv kintsya XIX – pershoyi tretyny XX stolittya [Ukrainian Cossacks in the interpretation of Polish historians of the late nineteenth - first third of the twentieth century]*. Lviv: Instytut ukrajinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy. 418 p. [in Ukrainian]
3. Karpowicz M. (1987). Władysław Tomkiewicz 4 IX 1899 – 5 VIII 1982. *Rocznik Warszawski*. [Warsaw Yearbook]. 267–269. [in Polish]
4. Konopczyński, W. (1936). *Dzieje Polski Nowożytnej*. [The History of Modern Poland]. Vol. I. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa. 438 p. [in Polish]
5. Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa*. [History of wars and military in Poland. Pre-Partition Era]. Kraków: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich. 522 p. [in Polish]
6. Kozłowski, M. (2014). Oskar Halecki i jego uczniowie. Wzajemne relacje po latach. *Oskar Halecki i jego wizja Europy*. [Oskar Halecki and his vision of Europe]. Warszawa: IPN. 24–77. [in Polish]
7. Lewicki, A. (1923). *Zarys Historji Polski*. [Outline of Polish History]. Warszawa; Kraków; Lublin: Nakładem Gebethnera i Wolffa. 324 p. [in Polish]
8. Mądziak, M. (1996). Kozackie wojny w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. *Kozacki viyny XVII stolittya v istorychniy svidomosti polskoho ta ukrayinskoho narodiv*. [The Cossack Wars of the 17th century in the historical consciousness of the Polish and Ukrainian peoples]. Lviv; Lublin. 213–224. [in Polish]
9. Piątkowski, L. (1996). Wojny polsko-kozackie XVII w. w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939). *Kozacki viyny XVII stolittya v istorychniy svidomosti polskoho ta ukrayinskoho narodiv*. [The Cossack Wars of the 17th century in the historical consciousness of the Polish and Ukrainian peoples]. Lviv; Lublin. 225–245. [in Polish]
10. Prochaska, A. (1927). *Hetman Stanisław Żółkiewski*. [Hetman Stanislaw Zolkiewski] Warszawa: Kasa im. Mianowskiego. 419 p. [in Polish]
11. Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* [Ukrainian Cossacks in the Republic of Poland until the end of the 18th century]. Warszawa. 238 p. [in Polish]
12. Romek, Z. (1994). Tomkiewicz Władysław. *Słownik historyków polskich*. [Dictionary of Polish Historians]. Warszawa. 528 p. [in Polish]
13. Sobieski, W. (1938). *Dzieje Polski*. T. 1. Do roku 1696. [History of Poland. Vol. 1. To the year 1696]. Warszawa: Wydawnictwo Zorza. 262 p. [in Polish]
14. Szujski, J. (1889). *Historji Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. [The history of Poland concisely told in twelve books]. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa. 440 p. [in Polish]
15. Śliwiński, A. (1920). *Hetman Żółkiewski*. [Hetman Zolkiewski] Warszawa: M. Arcta. 264 p. [in Polish]
16. Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukrainna*. [Ukrainian Cossacks]. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych. 98 p. [in Polish]
17. Wasilewski L. (1934). *Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*. [The Ukrainian Question as an International Issue] Warszawa: Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 146 p. [in Polish]